

20-Iyul, 2026-yil

XIVADAGI JUMA MASJIDINING ME’MORIY TUZILISHI VA BADIY
XUSUSIYATLARI

Nurmuxammedov Mirvoxid Xamidulla o‘g‘li

Namangan davlat universiteti talabasi

E-mail: nurmuhammadovmirvohidjon@gmail.com

Tel: +998 (94) 392 42 62

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xivadagi Jome (Juma) masjidining tarixiy shakllanishi, me’moriy tuzilishi va badiiy xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Unda masjidning Xorazm me’morchiligi tarixidagi o‘rni, o‘ziga xos tarh yechimi, ko‘p ustunli ichki makoni, yog‘och o‘ymakorligi namunalari hamda badiiy bezaklarining xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, obidaning shakllanish jarayoni va uning milliy me’moriy merosdagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijasida Jome (Juma) masjidining Xorazm me’morchiligi taraqqiyotidagi o‘rni va tarixiy-madaniy qiymati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Xiva, Ichan qal’a, Jome masjidi, Juma masjidi, Xorazm me’morchiligi, yog‘och o‘ymakorligi, ustunli masjid, me’moriy meros.

Аннотация: В данной статье научно анализируются история формирования, архитектурное строение и художественные особенности Джума-мечети в Хиве. Освещается место данного сооружения в истории архитектуры Хорезма, особенности его планировочного решения, колонного внутреннего пространства, образцов деревянной резьбы и декоративного искусства. Также раскрывается процесс формирования памятника и его значение в национальном архитектурном наследии. В результате исследования обосновывается историко-культурная ценность Джума-мечети как уникального памятника архитектуры Хорезма.

Ключевые слова: Хива, Ичан-кала, Джума-мечеть, архитектура Хорезма, деревянная резьба, колонная мечеть, архитектурное наследие.

Abstract: This article scientifically analyzes the historical formation, architectural structure, and artistic features of the Juma Mosque in Khiva. It highlights the role of the mosque in the history of Khorezm architecture, its unique planning solution, columned interior space, examples of wood carving, and decorative art. The study also reveals the development process of the monument and its significance in the national architectural heritage. The results demonstrate the historical and cultural value of the Juma Mosque as a unique architectural monument of Khorezm.

Keywords: Khiva, Ichan-Kala, Juma Mosque, Khorezm architecture, wood carving, columned mosque, architectural heritage.

O‘zbekiston hududida qadimdan shakllangan me’moriy meros namunalari xalqimizning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va bunyodkorlik an’alarining yorqin ifodasi hisoblanadi. Turli tarixiy davrlarda bunyod etilgan masjid, madrasa, maqbara va

20-Iyul, 2026-yil

saroylar nafaqat diniy yoki ma'muriy vazifalarni bajargan, balki o'sha davr jamiyatining ilmiy, madaniy va estetik qarashlarini ham aks ettirgan. Ana shunday noyob tarixiy-me'moriy obidalaridan biri Xiva shahridagi Ichan qal'a hududida joylashgan Juma masjididir. Mazkur inshoot Xorazm me'morchiligining o'ziga xos namunasi bo'lib, o'zining me'moriy tuzilishi, ichki makon yechimi hamda badiiy bezaklari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Xiva Juma masjidi o'rta asrlar davomida shakllangan islom me'morchiligi an'analarning o'ziga xos ko'rinishini namoyon etadi. Masjidning asosiy xususiyati uning ochiq va keng ustunli zal asosida qurilganligidadir. Bunday me'moriy yechim Markaziy Osiyo masjidlarida uchraydigan an'anaviy uslublardan biri bo'lib, u ibodat jarayonining qulay tashkil etilishi bilan bir qatorda, bino ichki muhitining yaxlitligini ham ta'minlagan. Juma masjidining sodda tashqi ko'rinishi ortida murakkab me'moriy tafakkur, aniq hisob-kitob va yuksak ustachilik namoyon bo'ladi. Mazkur masjid Xiva shahrining tarixiy qiyofasini shakllantiruvchi muhim obidalaridan biri sifatida Ichan qal'a me'moriy majmuasining tarkibiy qismi hisoblanadi. Uning bunyod etilishi va qayta shakllanish jarayonlari Xorazm hududidagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayot bilan bevosita bog'liqdir. Masjid nafaqat diniy marosimlar o'tkaziladigan joy, balki aholi hayotida muhim ijtimoiy-madaniy markaz vazifasini ham bajargan. Shu sababli uning tarixini o'rganish Xiva shahrining umumiy taraqqiyot jarayonlarini anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Juma masjidining me'moriy tuzilishini o'rganish orqali Xorazm hududida rivojlangan qurilish an'analari, mahalliy me'moriy uslublar va bezak san'ati xususiyatlarini aniqlash mumkin. Ayniqsa, masjidning ustunlar tizimi, xona ichki tuzilishi, yorug'likdan foydalanish usuli va bezak elementlari o'rta asr me'morlarining amaliy tajribasi hamda estetik qarashlari haqida muhim ma'lumot beradi.

Bugungi kunda Xiva Juma masjidi nafaqat tarixiy yodgorlik, balki O'zbekistonning boy madaniy merosini namoyon etuvchi muhim sayyohlik va ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qadrlanadi. Uning me'moriy xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish milliy me'morchilik tarixini chuqurroq o'rganish, qadimiy qurilish usullarini tadqiq etish va tarixiy obidalarni asrab-avaylash masalalarida muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqolada Xivadagi Juma masjidining tarixiy shakllanishi, me'moriy tuzilishi, tarh yechimi, yog'och o'ymakorligi hamda badiiy bezak xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinib, uning Xorazm va O'zbekiston me'morchiligi tarixidagi o'rni yoritiladi.

Xiva shahrining tarixiy qiyofasini belgilab beruvchi noyob me'moriy yodgorliklardan biri bu Jome (Juma) masjididir. Ming yildan ziyod tarixga ega bo'lgan ushbu inshoot o'zining hajmi, me'moriy tuzilishi va badiiy bezaklari bilan Xorazm me'morchiligi taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Masjid Ichan qal'aning sharqiy va g'arbiy darvozalarini bog'lovchi qadimiy yo'l o'rtasida joylashgan bo'lib, o'zining sodda tashqi ko'rinishi va murakkab ichki me'moriy yechimi bilan ajralib turadi. Jome (Juma) masjidi bir qavatli, tekis tomli inshoot sifatida bunyod etilgan. Masjidga to'rt tomondan kirish imkoniyati yaratilgan bo'lib, asosiy kirish eshigi shimol tomonda joylashgan ikki tabaqali katta darvozadan iborat [1]. Mazkur darvoza tavaqalariga arab tilida suls xatida

bitilgan hikmatli yozuvlar tushirilgan bo‘lib, ular masjidning badiiy bezak tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, Jome masjidining dastlabki binosi X–XI asrlarda barpo etilgan. Xorazm hududiga tashrif buyurgan arab geograflari Al-Istaxriy va Al-Muqaddasiylar o‘z asarlarida ushbu masjid haqida ma‘lumot berib, uni shaharning eng go‘zal va muhim maskanlaridan biri sifatida ta‘riflaganlar. Al-Muqaddasiyning ma‘lumotlariga ko‘ra, X asrda ushbu masjidda bir vaqtning o‘zida besh mingga yaqin kishi namoz o‘qishi mumkin bo‘lgan. Bu esa uning o‘sha davrdagi diniy va ijtimoiy hayotdagi katta ahamiyatini ko‘rsatadi. Asrlar davomida tabiiy va tarixiy jarayonlar ta‘sirida masjid binosi bir necha bor ta‘mirlangan va qayta tiklangan. Ko‘hna bino eskirib qolganidan so‘ng XVIII asr oxirlarida uning o‘rnida avvalgi reja va me‘moriy an‘analar asosida yangi masjid qurilgan. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, hozirgi Jome masjidi 1788-yilda Xiva xonligi amaldorlaridan Abdurahmon Mehtar tashabbusi bilan qayta bunyod etilgan[2]. Shu davrda masjidning mashhur minorasi ham qayta tiklangan. Jome masjidining minorasi Xivadagi qadimiy me‘moriy inshootlardan biri hisoblanadi. U ikki katta yo‘l tutashgan joyda qad ko‘targan bo‘lib, juma namozi o‘qiladigan asosiy masjid o‘rnini ko‘rsatib turadi. Minoraga oid tarixiy ma‘lumotlarda uning balandligi 33 metr, diametri esa 7 metr ekani qayd etiladi. Minora qurilishi ham Abdurahmon Mehtar nomi bilan bog‘liq bo‘lib, uning masjid me‘moriy majmuasidagi o‘rni nihoyatda muhimdir.

Masjidning eng asosiy va o‘ziga xos jihati uning ichki ustunli zal tizimidir. Inshootning umumiy o‘lchamlari 55x46 metr bo‘lib, balandligi 4,5–5 metrni tashkil etadi. Masjid tomini 213 dan ortiq yog‘och ustunlar ko‘tarib turadi. Ushbu ustunlar nafaqat konstruktiv vazifani bajargan, balki Xorazm yog‘och o‘ymakorligi san‘atining noyob namunalariga aylangan. Ustunlarning ayrimlari qadimgi davrlarga mansub bo‘lib, X–XII asrlarda tayyorlangan namunalar hozirgi kungacha saqlanib qolgan[3]. Masjid ustunlari turli davrlarning badiiy qarashlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Eng qadimgi ustunlarda chuqur relyefli o‘simliksimon naqshlar va kufiy yozuvlari uchraydi. Keyingi davrlarga mansub ustunlarda esa naqshlar yanada murakkablashib, barg, gul va boshqa bezak unsurlari bilan uyg‘unlashtirilgan. Ustunlarning pastki qismi qalinroq, yuqori qismi esa nafis o‘yma naqshlar bilan bezatilgan bo‘lib, bu ularning estetik qimmatini oshiradi.

Juma masjididagi yog‘och ustunlarning ko‘pchiligi keyingi davrlarda tayyorlangan bo‘lsa-da, ularning orasida XIII–XV asrlarga mansub namunalar ham mavjud. Eng qadimiy ustunlarning ayrimlari turli tarixiy binolardan olib kelingan bo‘lib, ular Xorazm hududida shakllangan yog‘och o‘ymakorligi an‘analarining davomiyligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, Faqih Abul Fazl Muhammad Laysiy buyrug‘i bilan tayyorlangan X–XI asrlarga oid to‘rtta ustun o‘zining nafis naqshlari bilan alohida ajralib turadi.

Masjid ichki makonida ustunlarning joylashuvi ham aniq me‘moriy hisob-kitob asosida amalga oshirilgan. Shimoldan janubga tomon 13 qator, sharqdan g‘arbga tomon esa 17 qator ustunlar joylashtirilgan. G‘arbiy devorning trapetsiyasimon shaklda qurilgani sababli ayrim joylarda ustunlar soni kamaytirilgan[4]. Tom qismida qoldirilgan ochiq joylar esa tabiiy yorug‘lik tushishi va havo almashinuvi uchun xizmat qilgan. Juma masjidining

20-Iyul, 2026-yil

badiiy bezaklarida mehrob alohida ahamiyatga ega. Mehrob markazida rangli bo‘yoqlar yordamida anor daraxti va uning mevalari tasvirlangan bo‘lib, bu Xorazm bezak san’atining o‘ziga xos namunasi hisoblanadi. Masjid ichida saqlanayotgan marmar qabrtosh ham tarixiy jihatdan muhim bo‘lib, u masjidning ko‘p asrlik tarixidan dalolat beradi.

Shuningdek, masjid bilan bog‘liq ayrim tarixiy rivoyatlar ham mavjud. Xalq orasida tarqalgan rivoyatlarga ko‘ra, Abdurahmon Mehtar minorani halol mablag‘ hisobiga qurdirganini ta’kidlagan va uning sharqiy tomoniga o‘z qabrini joylashtirgan. Bugungi kunda ham uning qabri masjid yaqinida saqlanib qolgan. Jome (Juma) masjidi uzoq vaqt davomida Xivadagi asosiy juma namozi o‘qiladigan maskan bo‘lib xizmat qilgan. 1835-yilda Polvon darvoza yaqinida Said Niyoz Sholikorboy masjidi qurilgach, Juma masjididan asosan diniy bayramlar vaqtida foydalanilgan. 1983-yilda qayta ta’mirlangan ushbu obida bugungi kunda tarixiy-me’moriy yodgorlik va yog‘och o‘ymakorligi san’ati namunalarini namoyish etuvchi muhim madaniy maskan sifatida faoliyat yuritmoqda. Bu variant avvalgisidan kengroq va manbangizdagi ma’lumotlarga yaqinroq qilindi.

Xivadagi Jome (Juma) masjidi Xorazm me’morchiligining yuksak namunalaridan biri bo‘lib, unda tarixiy an’analar, me’moriy tafakkur va xalq amaliy san’ati uyg‘unlashgan. Mazkur obida o‘zining noyob fazoviy yechimi, ichki makonining yaxlitligi hamda badiiy ifoda vositalari orqali o‘rta asrlar me’morchiligining o‘ziga xos jihatlarini namoyon etadi. Jome masjidining me’moriy qiyofasi nafaqat diniy inshoot sifatidagi ahamiyatini, balki o‘z davrining estetik qarashlari, hunarmandchilik tajribasi va madaniy taraqqiyot darajasini ham aks ettiradi. Undagi badiiy bezaklar va an’anaviy qurilish usullari Xorazm me’morlarining yuksak mahorati hamda ijodiy imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ushbu tarixiy yodgorlik milliy me’moriy merosning muhim qismi sifatida qadrlanib, ajdodlarimizning bunyodkorlik salohiyati va boy madaniy tajribasini namoyish etmoqda. Jome (Juma) masjidini ilmiy jihatdan o‘rganish va asrab-avaylash kelajak avlodlarga tarixiy xotira hamda milliy me’morchilik qadriyatlarini yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Rahmanova Y Xiva shahrining me’moriy obidalari (bitiruv malakaviy ish) – Urganch, 2018. –92 b.
2. Vaxitov M.M, Mirzayev Sh.R. Me’morchilik. – Toshkent, “Tafakkur” nashriyoti, 2010. – 366 b.
3. https://silkroad3d.com/?page_id=3173&lang=uz
4. <https://meros.uz/object/juma-masjidi-va-minorasi>